

חומרות בפסח - ההיבט ההלכתי*

א. הקדמה

ב. האם כיום יש "מנהג המקום"

ג. חששות מצד ספק איסור

ד. מה נשתנו החומרות בפסח משאר האיסורים

ה. חשיבות הידיעה מהו עיקר הדין ומהי וחומרא

ו. מתי אפשר להתיר חומרא

א. הקדמה

חומרות שונות נהוגות בקהילות ישראל בפסח. יש מן החומרות שמקורן בראשונים, יש שמובאות באחרונים ויש חומרות שמקורן במנהגי הקהילות השונות. יש מנהגים שהתקבלו בקהילות רבות, כמו למשל החומרא שלא לאכול קטניות בפסח, ויש שלא התקבלו בכל תוקף, כגון המנהג להימנע מאכילת שרויה, שאר יוצאי אשכנז החסידים קיבלו. בעבר, לפני השואה באירופה, לכל קהילה וקהילה בכל עיר ועיר ובכל כפר וכפר היה מנהג משלהם, במה מחמירים ובמה מקילים. כלל לא היה מקובל שמקום אחד ילמד ממנהגי מקום אחר וינהג כמוהו. כשהשתנה הדבר, וקהילות אימצו מנהגים שונים, כגון "מנהג הגר"א" או מנהגי החסידות, נשאלה השאלה האם מותר לאמץ מנהגים חדשים ולשנות את המנהגים שבני העיר נהגו על פיהם, וכן האם מותר להקים קהילה נפרדת וכך לשנות את המנהגים.

ב. האם כיום יש "מנהג המקום"

בדיון בשאלות אלו היו צדדים לכאן ולכאן, אבל מאז השואה, לאחר שאנשי שארית הפליטה התכנסו במקומות שונים והתערבו זה בזה, נוצר מצב בו בקהילה אחת מגוון מנהגים: מנהג אשכנז, ליטא, פולין, חסידים, עדות המזרח וכדומה.

הגאון רבי משה פיינשטיין זצ"ל, בעל ה"אגרות משה", דן בתשובותיו (או"ח ח"ד סי' כב; או"ח ח"ב סי' כא; או"ח ח"ד סי' לד; יו"ד ח"ב סי' טו; יו"ד ח"ג סי' קו) בסוגיית המנהגים על רקע היוסדות הקהילות בארה"ב. השאלה העקרונית בה הוא דן בהקשר זה היתה, האם ניתן לומר שיש "מנהג המקום", או שמא עירוב המנהגים הביא לכך שלא ניתן להגדיר שמנהג מסוים הוא "מנהג המקום".

דעתו היתה, שאין כל אפשרות להגדיר בקהילות אלו מהו "מנהג המקום", שכן אין מנהג שאפשר להגיד עליו שהוא "מנהג ניו-יורק", או "מנהג ניו ג'רזי". המנהגים במקומות אלו התחילו באופן בו קהילות שונות הצטרפו, וכל אחת הביאה עמה את המנהגים שהיו נהוגים אצלה, ולא מפני שכך הונהג במקומות אלו מלכתחילה. ענין זה נכון בכל אתר ואתר, ולא דווקא בארה"ב: כך גם בירושלים, בבני ברק ובכל מקום אחר, וזאת למרות שאכן היו במקומות כאלה ואחרים, כמו

*המאמר נערך ע"י המערכת מתוך דברים שנישאו בעל-פה בכנס הכשרות בניסן תשע"ב

ירושלים, מנהגי מקום שעברו מדור דור במשך דורות רבים. אולם משהתקבצו ובאו יהודים מקהילות שונות, התגבשו **מנהגי קהילות** שונים, ולכן קשה לומר שיש **מנהג המקום**.

אמנם, גם מנהגי הקהילות הם מנהגים מחייבים. יש אמנם פוסקים הסבורים שאפשר לעשות התרת נדרים ולבטל את המנהג, אך יש פוסקים שסבורים שאם קהילה מסוימת נוהגת במנהג מסוים, יש לכך גדר של "קיבלו עליהם ועל זרעם", ולא ניתן להתיר את המנהג¹.

סוג נוסף של מנהגים הראוי לדיון הוא **מנהג משפחות** או **מנהג אבות**, המחייבים מצד "אל תטוש תורת אמן". אמנם במנהגים אלו, אם האב נהג משהו מסוים, ובנו לא עשה כך, הוא לא מחויב לנהוג כך, אך אם הוא נהג כך אפילו פעם אחת (מבלי להתנות), הוא חייב לנהוג כך מעתה ואילך. בהקשר זה יש גם מחלוקת בשאלה האם רק האבות שתיקנו את החומרא יכולים להתירה, או שמא גם הבנים, "הדור השני" יכול להתיר? בענין זה הכריע הפרי חדש (או"ח סי' תצו, דיני מנהגי איסור כלל ח) שגם הבנים יכולים להתיר.

עוד יש להעיר בענין זה, שאמנם בפסח יש לשמור על החומרות והמנהגים, אבל לא צריך לאמץ חומרות שאחרים נוהגים בהם, וכל אחד יחמיר לפי מנהגו.

ג. חששות מצד ספק איסור

כשעוסקים בחומרות חשוב לדעת, שיש מגדולי ישראל, ובפרט גדולי החסידות, שלא עודדו חומרות. חומרות, כך יש שאמרו, הן בבחינת מידת הדין, ואנחנו הרי רוצים לעורר מידת הרחמים.

לאידך גיסא, אכן אין מקום לחומרות שאין להם שום יסוד או מקור בהלכה, ואין שום צורך לחפש אחר חומרות כאלה; אבל חומרות שיש בהם צד איסורא, או אפילו צד ספק של איסור, או חשש הלכתי כלשהו - ודאי אי-אפשר להתנגד להם, כמו שכתוב בגמרא (פסחים נ:), "דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי להתירם בפניהם". אדרבה, הגה"ק רבי חיים הלברשטאם זצוק"ל מצאנו בעל ה"דברי חיים", כותב שכל מי שיש בו יראת שמים מחמיר בכל הדברים שיש בהם צד ספק או צד איסור. הרה"ק רבי אהרון רוקח זצ"ל, האדמו"ר מבעלזא, היה אומר בשם מרן ה"בית יוסף": "ירא אני מן הספיקות"².

בהקשר זה מזכירים בטעות מושג ההלכתי נוסף, "כח דהיתרא עדיף"³. יש המפרשים קביעה זו כאילו טוב יותר להתיר מאשר לאסור, אבל פרשנות זו בטעות יסודה. המעיין ברש"י (ביצה ב: ד"ה דהיתרא) ובתוס' (שם ד"ה וכו' ת) ייווכח, שהכוונה היא, שלהחמיר אין זו חכמה, שכן המחמיר לא צריך להוכיח למה הוא מחמיר, או מהו המקור והבסיס להחמרה, וכדברי התוס' שם: "איסורא אדם יכול להחמיר עליו בלא טעם". לעומת זאת, מי שבא להתיר את הספק, עליו חובת ההוכחה, "וצריך להביא ראיה לדבריו" (תוס' שם). אם כן, המשמעות של "כח דהיתרא עדיף" היא לא שצריך סתם להתיר, אלא כמעט להפך: צריך להוכיח את מקור וסיבת ההיתר, כי ללא הוכחה חייבים לאסור.

ד. מה נשתנו החומרות בפסח משאר האיסורים

הדברים אמורים בפרט בכל הקשור לחומרות הנהוגות בפסח. מובא בפוסקים, שבפסח צריך לנהוג

1. בנושא זה הרבה פרטים ומחמת אריכות הדברים ופרטי ההלכות אין כאן מקומם. המקור המדויק לדבריו אלה של ה"בית יוסף" עדיין לא נמצא, אבל יש הלכות רבות מהן ניתן לעמוד על כך שה"בית יוסף" חשש מספיקות והורה, שבכל מקרה בו קיים ספק, טוב להחמיר מאשר להקל.

2. הדבר מובא בחמישה מקומות בש"ס: ברכות סא; עירובין עב, ב; ביצה ב, ב; חולין נח, א; נדה נט, ב.

על פי כל החומרות, וידוע מה שמובא בשם האר"י הקדוש, שכל החומרות שאדם מחמיר בפסח יש בהן משום מידת חסידות. עוד מובא בשם האר"י הקדוש, שכל הנזהר במשהו חמץ מובטח לו שלא יחטא כל השנה. ה"פלא יועץ" (ערך חמץ) הביא את הדברים בנוסח שונה במקצת: "ולכן כתבו גורי האר"י ז"ל, שהזהיר מאד באיסור חמץ והמחמיר על עצמו בחומרות יתירות מובטח לו שלא יחטא כל השנה".

מדוע בפסח, באיסור חמץ, מחמירים יותר מאשר בכל האיסורים? כבר עמדו על כך הראשונים, ובשו"ת מן השמים (סי' עא) כתב:

"מצות מצה ומצות חמץ הרי הם המצות שניתנו לישראל תחילה וקבלום עליהם באהבה ובחיבה, והחמירו בהם בכלליהם ובפרטיהם, הלא תראה שהחמיר הכתוב בחמץ שלא יראה ולא ימצא, מה שאין כן בכל האיסורים שבתורה חוץ מעבודה זרה... וכל המאריך בדקדוקיהם מאריך לו ימיו ושנותיו".

דבר זה מובא גם בהרבה אחרונים, הכותבים שכיון שלא מצינו עוד איסור בתורה, שלגביו אמרה תורה "בל יראה ובל ימצא", צריך להחמיר באיסור חמץ יותר מאשר באיסורים אחרים.

הרדב"ז (ח"ג סי' תקמו) מקשה על הסבר זה מספר קושיות. אחת מקושיותיו היא, שכפי שכתב בשו"ת מן השמים, גם לגבי עבודה זרה כתוב "לא ידבק בידך מאומה" (דברים יג, יח), ובכל זאת לא מצינו שהחמירו בזה כמו שהחמירו באיסור חמץ.

לאחר שקלא וטריא בענין אומר הרדב"ז: "כי חמץ בפסח רמז ליצה"ר, והוא שאור שבעיסה, ולכן כלה גרש יגרש אותו האדם מעליו ויחפש עליו בכל מחבואות מחשבותיו, ואפילו כל שהוא לא בטיל". וכך גם העירו גדולי החסידות והמוסר, שהחמץ מרמז על יצר הרע, ואת יצה"ר צריך לעקור מן השורש, שלא ישאר ממנו שום דבר. לכן, החמרה בפסח בכל החומרות שיש זו סגולה לעקור מן השורש את כל היצר הרע.

בשו"ת מן השמים, ברצותו להדגיש את חומרת איסור החמץ, הביא היבט נוסף: "מצות מצה ומצות חמץ הרי הם המצות שניתנו לישראל תחילה וקבלום עליהם באהבה ובחיבה". ונסביר את הדברים: ידועה הקושיה לגבי נס חנוכה, מדוע היה צורך בנס פך השמן, אע"פ שטומאה הותרה בציבור. הפני יהושע (שבת כא: ד"ה מאי חנוכה) אומר, שהיות ובחנוכה היתה חנוכת המזבח, היה ענין לעשות זאת בשלמות, מבלי לחפש היתרים, כפי שראוי לעשות כשחונכים דבר חדש. על-פי זה נוכל להבין את מהות החומרות בפסח: מצוות מצה ואיסור חמץ, הן המצוות הראשונות בהן נחנך, כביכול, כלל ישראל, ולכן דוקא במצוות אלו צריך להחמיר בכל החומרות.

על הפסוק בפרשת בא, "ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בוקר" (שמות יב, כב), מביא בעל המשך חכמה את שנאמר במדרש שוחר טוב (יט, ז): "מנין היה יודע משה אימתי יום, אלא כשהקב"ה היה מלמדו תורה בכתב היה יודע שהוא יום, וכשהיה מלמדו על פה משנה ותלמוד היה יודע שהוא לילה". ומסביר המשך חכמה, שבני ישראל יצאו ממצרים בזכות שלא שינו את לשונם, שמם ולבושם. כל שלושת הדברים הללו לא אסורים - אפילו לא מדרבנן. אלו סייגים שמטרתם להפריד בין היהודים לבין מי שאינם יהודים. אולם כל זה נצרך רק בזמן הגלות, ולא בזמן שבית המקדש היה קיים. זאת התורה שבע"פ שמושה רבינו למד בלילה, שכן "הלילה" רומז לגלות, ללמדנו, שבזמן הגלות, הבידול וההפרדה הם ששומרים על קיום העם, והם מתאפשרים רק בזכות הסייגים והגדרים, ובזכותם הוא נגאל, ובלשונו של המשך חכמה:

"הסייגים והגדרים המה נחוצים לקיום הדת... ולכן הרבה התורה בסייגים גבי פסח וחמץ ב"בל

יראה", מפני שעל פי הגדרים והסייגים נגאלו. ולהורות נתן ש"לא תצאו איש מפתח ביתו עד בוקר", שכל אדם יהא נגדר ומקושר ללאומתו בסייגים וגדרים, שכל זמן שלא יהיה אור האלקי מופיע עליו גלויה לעיני כל, הסכנה גדולה שלא יתערבו בין האומות ויאבדו קיומם... והגזירות הוא כדי "שאתם בני ישראל לא כליתם" - שלא יתערבו בין העובדי כוכבים בהתקרבים אליהם".

בהקשר זה נזכיר, שהאדמו"ר הראשון מבעלזא, רבי שלום רוקח, ה"שר שלום", אמר, שלא יכולה להיות מציאות שבה אין תורה שבע"פ, ולכן לאחר שהתורה שבע"פ הועלתה על הכתב, התורה שבע"פ היא המנהגים של כל העדות וכל הקהילות.

ה. חשיבות הידיעה מהו עיקר הדין ומהי חומרא

בדיון על תוקפם ההלכתי של החומרות השונות, יש לדעת מהו עיקר הדין ומהי חומרא. כשם שצריך לדעת מה דין דאורייתא ומה דין דרבנן, שהרי ספק דאורייתא לחומרא וספק דרבנן לקולא, כך חייבים לדעת מהו עיקר הדין ומהי חומרא.

הקשו הקדמונים, כיצד יתכן שחווה אמרה לנחש כי איסור האכילה מעץ הדעת כולל גם איסור נגיעה - "לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו פן תמתון" (בראשית ג, ג)? הרי נאמר בפירוש שהאיסור הוא רק על האכילה, וחווה הלוא ידעה שאין איסור בנגיעה! וכתבו הקדמונים, שחווה לא הוסיפה את איסור הנגיעה מדעתה, אלא אדם הראשון רצה לעשות עוד גדר וסייג לאיסור של האכילה מעץ הדעת, והוסיף לזה את החומרא של איסור הנגיעה. אולם אדה"ר לא ציין באוזני חוה שמדובר בחומרא. משום כך היא לא ידעה להבחין בין הציווי של הקב"ה, שהתייחס לאיסור האכילה, לבין החומרא, שהתבטאה באיסור הנגיעה. חייבים, איפוא, לדעת מה דאורייתא ומה דרבנן, מהו עיקר הדין ומהי חומרא, וכמו כן חשוב גם להבחין בדרגות החומרא; עד כמה צריך להחמיר, ומתי אפשר להקל.

ו. מתי אפשר להתיר חומרא

בנוסף לידיעה מהו התוקף ההלכתי של הדינים השונים, יש לדעת שלפעמים יש אפשרות להתיר חומרא. מדובר בסוגיה ארוכה, המקיפה מספר סוגיות בש"ס, וננסה להגדיר בקצרה את הדברים כפי שהם מובאים בפוסקים.

בהלכות נדרים (שו"ע יו"ד סי' ריד סע' א) דן המחבר בדינו של מי שנהג בחומרא בטעות, דהיינו שחשב על דבר מסויים שהוא אסור, ולמעשה הדבר לא היה אסור. במקרה כזה חייבים לומר לאותו אדם שהוא טועה, וכל החומרא שלו בטעות יסודה, וכך פסק השו"ע: "הנוהגים איסור בדברים המותרים מחמת שסוברים שהם אסורים - לא הוי כאילו קבלום בנדר. ויש מי שאומר שאם טועה ונהג איסור בדבר המותר, נשאל ומתירים לו בשלושה, כעין התרת נדרים".

השאלה הנשאלת היא כאשר האדם ידע שהדבר מותר, ובכל זאת החמיר. שאלה מעין זו מתעוררת בכמה מקרים כמו, למשל, לגבי הצומות בעשרת ימי תשובה. כידוע, בעשרת ימי תשובה (חוץ מצום גדליה) מותר לאכול, ובכל זאת כתב הרמ"א (או"ח סי' תקפא סע' ב), שיש נוהגים שצמים בעש"ת. מה יהיה איפוא דינו של אדם שנהג לצום בעש"ת, וכעת חלה וצריך לאכול? האם הוא צריך התרה? ובדומה, מה דינו של מי שנהג לצום בעש"ת והוזמן לסעודת מצווה, כגון ברית מילה? דוגמא אחרת מובאת בטור (או"ח סי' תרכד): מי שנהג יום כיפור יומיים, האם הוא חייב לצום יומיים כל חייו? האם הוא צריך התרת נדרים, או שמא הוא יכול להפסיק לצום יומיים ללא כל צורך בהתרה?

המחבר (שם) מביא מחלוקת בענין זה: לפי הדעה הראשונה, מי שיודע שדבר מסוים מותר, והחמיר על עצמו ואסר אותו, ומסיבה כל שהיא הוא רוצה לחזור ולהתירו - חייב התרה. הדעה השנייה, המובאת בשם יש אומרים, היא דעת הרשב"א, הריב"ש ועוד ראשונים, ולדעתם גם התרה לא תועיל. הרשב"א (ח"ג סי' רלו) אומר, שבמקרה כזה האדם קיבל על עצמו את האיסור כאיסור תורה, ולכן אין לזה שום התרה.

להלכה, ידוע שכאשר הדעה הראשונה מובאת בסתם, והדעה השנייה בשם יש אומרים, כוונת הבית יוסף לפסוק כמו הדעה הראשונה. כך כותב שם גם הרמ"א, ש"המנהג כסברא הראשונה" שאפשר להתיר את הדבר ע"י התרת נדרים. לכן כתב השו"ע, שכל אחד שנוהג באיזו חומרא, כדאי שלפני שנוהג זאת בפעם ראשונה, יאמר שהוא מקבל זאת בלי נדר: "לפיכך הרוצה לנהוג בקצת דברים המותרים לסייג ופרישות, יאמר בתחילת הנהגתו שאינו מקבל עליו כן בנדר, וגם יאמר שאין בדעתו לנהוג כן אלא בפעם ההיא או בפעמים שירצה, ולא לעולם".

נסיים בתפילה, שבזכות הזהירות של כל אחד ואחד בחומרות שקבעו חז"ל והפוסקים האחרונים, ובזכות הזהירות בחומרות שנהגו אבותינו, נזכה לגאולה שלמה, "ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים", ונזכה לאכול את המצה בטהרה בביאת גואל צדקנו.